

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Токар В. Іншомовна лексика в мові творів І. Франка. *Матеріали респ. наук. конф., присвяченої 115-річчю від дня народження та 55-річчю з дня смерті І. Франка* (м. Житомир, 15–16 жовтня 1971 р.). Житомир, 1971. С. 123–125.
2. Ціхоцький І. Нетранслітеровані конструкції як засіб мовної характеристики (на матеріалі Франкового ідіостилю). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2004. Вип. 34. Ч. 2. С. 326–330.
3. Карпенко М., Маймескул О. Нетранслітеровані іншомовні елементи в ідеостилі Івана Франка: до проблеми розв'язання ситуації «лексичного дефіциту» творчої особистості. *Іван Франко і творення української суверенної держави* : збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1996. С. 131–138.
4. Черторизька Т.К. Іншомовні слова і словосполучення у творах Т.Г. Шевченка. *Мовознавство*. 1978. № 1. С. 74–80.
5. Семиряк В.Д. Старослов'янська лексика крізь призму пізнавальної функції мови. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2006. № 2. С. 228–230.
6. Стовбур Л.М., Мануйлова А.О. Стилевжиток лексичних одиниць у книзі М. Матіос «Нація». *Філологія: сучасний погляд на вивчення актуальних проблем* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2019. С. 26–29.
7. Лис В.С. Століття Якова : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 246 с.

УДК 811.161.2'37

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.10-1.8>

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ВЛАСНЕ-ІМПЕРАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ**

**FEATURES OF THE FUNCTIONING
OF THE PROPER IMPERATIVE CONSTRUCTIONS**

Умрихіна Л.В.,

orcid.org/0000-0003-3888-342X

кандидат філологічних наук, доцент,

докторант кафедри української мови

*Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди*

У статті здійснено спробу висвітлення особливостей утілення сутнісних ознак модального значення імператива у функціонуванні власне-імперативних конструкцій. Звернено увагу на взаємозумовленість їх семантики та специфіки функційного призначення, яке полягає у спонуканні високого ступеня категоричності до беззаперечного виконання дії. Визначено домінуючі компоненти змістової структури аналізованих конструкцій, а також важливі ознаки комунікативної ситуації, котрі впливають на реалізацію наказу-веління.

Актуальність розробки пов'язана з важливістю розв'язання проблеми кваліфікації імператива як унікального лінгвістичного феномену, що відбиває складний суб'єктивний світ мовної особистості. Досі лишається відкритим питання однозначної кваліфікації як імператива, так і центрального типу імперативних конструкцій.

Власне-імперативними конструкціями визнано такі, що, виражаючи значення наказу-веління, консолідують ядро імператива і формують центральний функціонально-семантичний тип імперативних конструкцій. Значущими конститuentами імперативної семантики цього типу конструкцій є повинність і необхідність, які сприяють вираженню наказу-веління. Вагомими факторами реалізації аналізованого значення є високий ступінь авторитарності адресанта, контрольованість ним відповідної ситуації, низький рівень свободи адресата, безпеліційність. Наказ-веління визначено як особливий вид вербальної дії, реалізацію якого значною мірою регулюють соціальні традиції комунікативної взаємодії. Власне-імперативні конструкції, що передають значення наказу-веління, можна вважати історично й соціально маркованими, оскільки їх виникнення і функціонування безпосередньо пов'язані зі сферою комунікації осіб найвищого соціального статусу із представниками нижчих щаблів суспільства.

Проведений аналіз відкриває перспективи вивчення додаткових відтінків основного імперативного значення, утілених у різних типах синтаксичних конструкцій.

Ключові слова: імператив, імперативне висловлення, власне-імперативна конструкція, авторитарність, наказ-веління, комунікативний контроль, свобода адресата.

The article presents an analysis of the semantic structure of the central type of the imperative constructions, the main informative parameters of the imperative in the functioning of the proper imperative construction are pointed out. The author focuses on the interdependence of their semantics and the specifics of the functional purpose – high categorical

inducement for the unconditional performance of the action. The dominant components of the content structure of the constructions are determined, as well as important signs of the communicative situation that influence the implementation of the order-command.

The relevance of the scientific work is connected with the importance of solving the problem of qualification of the imperative as a unique linguistic phenomenon, which reflects the complex subjective world of linguistic personality. Until today, the open question of unequivocal qualification both imperative and the central type of imperative constructions remains.

The proper imperative constructions express the meaning of the order-command, consolidate the core of the imperative and form the central functional-semantic type of imperative constructions. Significant constituents of the imperative semantics of this type of constructions are the conscience and necessity that contribute to the expression of command-order. Significant factors in the implementation of the analyzed meaning is the high degree of authoritarianism of the addressee, controllability of the relevant situation, low level of freedom of the addressee. It is a strong expressive form of volition. Order-command is defined as a special type of verbal action, the realization of which largely regulates the social traditions of communicative interaction. The proper imperative constructions can be considered historically and socially marked, since their emergence and functioning are directly related to the communication sphere of persons with highest social status and representatives of the lower levels of society. The analysis provides the prospect of studying additional semantic nuances of the main imperative meaning embodied in various types of syntactic constructions.

Key words: imperative, imperative statement, proper imperative construction, authoritarianism, order-command, communicative control, freedom of the addressee.

Постановка завдання. Кваліфікація імператива залишається суперечливим і неоднозначним питанням, що пов'язано зі складністю його формування й вираження, здатністю реалізовуватися у різнофункціональних варіаціях, відображаючи складний суб'єктивний світ мовної особистості. Потрактування імперативних синтаксичних конструкцій – репрезентантів імперативного модального значення – позначено численністю підходів до вивчення, термінологічними розбіжностями та неоднозначними інтерпретаціями. Тож актуальним є з'ясування питань утілення сутнісної специфіки імператива в конструкціях центрального функціонально-семантичного типу, що дозволить підійти ближче до розуміння природи цього складного лінгвістичного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню модального значення імператива присвячено багато сучасних наукових розробок, спеціальних, комплексних, а також студійних, які тією чи іншою мірою висвітлюють питання особливостей як структурно-граматичної організації імперативних конструкцій, так і специфіки їх комунікативної реалізації (К.О. Бортун, В.Ю. Гусєв, О.Л. Даскалюк, Т.А. Нестеренко, І.Л. Шевчук, Н.В. Швидка, С.В. Харченко та ін.). Як одне з важливих завдань учені намагаються розв'язати проблему центральної та периферійної зональності імператива, беручи за основу різні аспекти його вивчення. Так, спираючись на засоби вираження предикативного центру імперативних речень, до ядерних (або центральних) структурних типів відносять такі, що завжди, за будь-яких умов є імперативними: імперативні речення з формами наказового способу першої особи множини, другої особи однини і множини, третьої особи однини і множини; імперативні речення сумісної дії з частками *давай(те)*, *нумо* + інфінітив чи дієслово майбутнього часу; речення

зі спонукальними вигуками; речення з перформативними висловами [1, с. 75–76]. У межах аналізу спонукальної модальності ядром вираження спеціалізованих форм прямого спонукання, що передбачає наявність мовця (адресанта спонукання) і співрозмовника (адресата спонукання, безпосереднього виконавця бажаної чи очікуваної з боку мовця дії), визнають дієслово у наказовому способі першої та другої особи однини чи множини або першої особи множини. До спеціалізованих форм усного розмовного мовлення відносять також еліптичну реалізацію конструкцій із наказовим способом [2, с. 3–4]. Також учені акцентують на маркованих реченнях, семантико-синтаксична структура яких містить предикат у формі інфінітива або індикатива, оскільки «вони посилюють волюнтативне звучання конструкції аж до категоричного» [3, с. 180]. Досі лишається відкритим питання однозначної кваліфікації як імператива, так і центрального типу імперативних конструкцій. Висвітлення цієї проблеми й спроба висвітлення особливостей утілення сутнісних ознак модального значення імператива у функціонуванні власне-імперативних конструкцій є метою статті.

Виклад основного матеріалу. У роботі прийнятий погляд на власне-імперативні конструкції як такі, що, виражаючи значення наказу-веління, консолідують ядро імператива і формують центральний функціонально-семантичний тип імперативних конструкцій. У їх змістовій структурі домінує ознака повинності, яка передбачає кореляцію високого ступеня авторитарності адресанта з ознакою контрольованості імперативної ситуації. Комбінування цих семантичних рис забезпечує належні умови для можливості примушувати потенційного виконавця до виконання наказу-веління.

Історично зумовленим є первинне функціонування власне-імперативних конструкцій у сфері

мовлення представників панівної верхівки давнього періоду існування людства, коли звичною формою спілкування можновладців із підлеглими були накази-веління. Фактичний матеріал, вибраний із мови художніх творів, фіксує численні приклади їх використання правителями, володарями, оживлюючи ситуативні картини минулого, пов'язані з особливим видом мовленнєвого контактування, для якого характерне безмежне панування адресанта над комунікативним партнером:

Тепер ця дівчина на колінах стояла на підлозі, плечі її здригались від нестримних ридань...

– **Встань!** – суворо промовила княгиня (С. Склярченко);

– **Прикличте його до мене!** – звелів <хан> Газі-Гірей (М. Вінгаровський); Він вказав на якогось кременезкого татарина і приказав: – **Повішай усіх** (А. Чайковський).

Накази-веління належать до прямого сугестивного впливу, оскільки вимагають швидкого і точного виконання без критики свідомості. Це особливий вид вербальної дії, реалізацію якого значною мірою регулюють соціальні традиції комунікативної взаємодії.

Вагомим фактором формування семантики наказу-веління у змісті імперативних висловлень є порушення свободи волі адресата через авторитарну комунікативну поведінку мовця. Імперативне висловлення отримує смисл наказу-веління тоді, коли мовець передає адресату статус об'єкта впливу й суб'єкта не цілком вільної каузованої дії. Цьому сприяють, передусім, об'єктивні обставини, пов'язані із соціальною нерівністю комунікантів: наказ-веління завжди спрямований «згори донизу», від статусно вищої особи до статусно нижчої. З огляду на соціально-рольові статуси володаря та підлеглого виконання наказу є обов'язковим для адресата, хоча може бути не дуже вигідним і бажаним для нього. Представник панівного класу в цьому разі не зважає на почуття підневоленого, розцінюючи його лише як суб'єкта реалізації затребуваної ситуації. Адресант переконаний, що має право наполягати на виконанні дії, він упевнений, що адресат здатний це зробити. Чим менше мовець зважає на свободу волі адресата, тем менше він сприймає його як вільну, автономну особистість.

Кінцева мета реалізації імперативного висловлення зі значенням наказу-веління, орієнтована на конкретний результат виконання певної дії (безвідносно до будь-яких особистісних пріоритетів і прагнень діяча), вимагає відповідного граматичного втілення. Спеціалізованою формою вира-

ження такого модального значення є односкладні речення із предикатом, вираженим дієсловом наказового способу другої особи. Граматична природа цієї морфологічної форми якнайкраще підтримує семантику наказу-веління, оскільки є конвенційною для вираження прототипового спонукання [4, с. 15–16]. Адже імператив у своєму первинному значенні покликаний виражати саме наказ, повеління [5, с. 91], а другоособову форму вважають спеціалізованою дієслівною формою для вираження повеління у переважній більшості мов світу [6, с. 11].

Акцентуалізація мовцем-волевиявником факту затребуваної ірреальної ситуації зумовлює стислість і чіткість вираження думки, а отже, вимагає короткої форми її втілення. Тому імперативні речення зі значенням наказу-веління відрізняє мінімізована компонентна структура. Нівелювання особистісної позиції адресата відкидає необхідність у використанні вказівки на нього або звертання, а вираження адресата за допомогою особової форми дієслова виявляє граматичну достатність для розуміння, до кого саме звернено наказ-веління. Відсутність потреби в аргументуванні мовленнєвого вчинку абсолютизує повинність виконання волі можновладця (аж до розуміння її як суб'єктивно необхідної з боку адресата) і позбавляє його необхідності розширювати й ускладнювати своє повідомлення задля деталізації причин і наслідків його реалізації. Мовцеві, наділеному владою, немає сенсу удосконалювати цілком дієву форму втілення волевиявлення, оскільки він безперечно отримає потрібний результат.

Навіть за умови соціально-статусної рівноправності комунікантів використання синтаксичної конструкції аналізованого типу може слугувати для вираження наказу-веління, завдячуючи імперативному потенціалу граматичної форми:

<Імператриця> голосом, сповненим владності, звеліла:

– **Вгамуй своїх кнехтів!**

І маркграф, давно збайдужілий до всього, слухняно вихилився з вікна, п'яно гикнув униз, вижував кілька слів:

– *Ей там! Я сказав!* (П. Загребельний).

Така мовленнєва поведінка не є звичною для контактування правителів-подружжя один з одним. Проте життєва ситуація, за якої вже порушені усі кордони належного поведіння з імператрицею, змушує обурену й розгнівану жінку вдатися до категоричного звернення до ненависної особи. Кінцева мета вербалізації владного волевиявлення виправдовує затребувану форму його

втілення. Адресантка свідомо застосовує власне-імперативну конструкцію заради отримання єдиного й незаперечного, необхідного саме для неї результату, маючи досвід оперування такими мовленнєвими прийомами ще з дитинства:

– *А я не хочу! Не хочу! Зупиніть усе! Далі не ідемо! Не велью!*

І валка зупинялася й стояла день і два, виходили до неї місцеві людове, несли малій княжні квіти, мед, співи, любов <...> (П. Загребельний). Незважаючи на зовсім юний вік адресантки й очевидні ознаки дитячого «канючення», вимовлений нею наказ-повеління справляє потрібний комунікативний ефект на адресатів й отримує належний результат. Як видно, змістовно тотожного бажання, утіленого в препозиційних перформативних конструкціях, виявилось недостатньо для його здійснення. Тому дитина, у своїй безпосередній природності звертаючись до дорослих, які фактично є для неї підлеглими, застосовує адекватну для вираження наказу-веління синтаксичну конструкцію. До того ж, авторка імперативного звернення підкріплює його значущість постфактичним повідомленням майбутньо усвідомленої сумісної дії, а також перформативною констатацією свого директивного акту промовляння, що є результатом вербалізації емоційного нагнітання думки від власне хотіння до акту волевиявлення як наказу-веління.

Проте не будь-яка імперативна конструкція аналізованого структурного типу може репрезентувати семантику наказу-веління, незважаючи на належність суб'єкта мовлення до представників панівної верхівки суспільства. Тонкі семантичні межі між істинними відтінками значення можна простежити лише в умовах детального вивчення контексту й особливостей конситуації. Залучення розширеного мовного оточення до аналізу імперативних конструкцій дозволяє уникнути неоднозначності в потрактуванні їх функціонально-семантичної специфіки й комунікативного призначення. Адже речення як окрема одиниця не може визначати істинного змісту висловлення. Семантика граматичної форми не є самодостатньою для декодування інформації. Хоча основне значення зазвичай досить легко виводиться із самого висловлення завдяки наявності в ньому головної граматичної ознаки імперативності – імперативної форми дієслова, істинна природа імперативної інтенції виявляється лише в умовах реалізації ситуативного контексту.

Визнаючи функцію конкретного висловлення, потрібно враховувати, що з окремого висловлення отримують значно більше інформації, ніж у ньому

міститься як у мовному утворенні. Для розмежування цих двох змістових площин учені пропонують залучити поняття «план змісту, значення висловлення» і «смісл висловлення». План змісту – «семантичне ціле, елементами якого є мовленнєві реалізації, які взаємодіють між собою, лексичних, лексико-граматичних (зокрема словотвірних), граматичних морфологічних і синтаксичних значень, виражених мовними засобами певного висловлення». Смісл висловлення – «це та інформація, яку передає мовець і сприймає слухач на основі змісту, вираженого мовними засобами у поєднанні з контекстом і мовленнєвою ситуацією, на фоні суттєвих у певних умовах мовлення елементів досвіду та знань мовця і слухача» [8, с. 95; 3, с. 44]. Отже, лише на основі виявлення комплексу ознак, що відображають найсуттєвіші аспекти аналізованої імперативної ситуації, можливо встановити сутність імперативного висловлення.

Так, вимовлений імператором наказ ***Вуній!***, звернений до підлеглого, після детального вивчення умов його продукування виявляє не зовсім очевидну семантику. Із контексту відомо про ситуацію привселюдного приниження барона: виконуючи волю імператора, він був змушений *під столом тричі гавкнути по-собачому*, у такий спосіб спокутуючи за рицарським звичаєм гріх наклепника. Деталі обставин розкривають істинний мотив волевиявлення правителя, спровокованого інтенцією своєї дружини. Намагаючись догодити імператриці, він здійснює суд над бароном, наближеним до імператорського двору. Незвичність ситуації – у її двоїстості: з одного боку, імператор віддає наказ покарати особу, з іншого – почувається винним у спричиненні ганебного становища, у якому опинився наближений до нього підлеглий. Тому імперативне висловлення ***Вуній!*** декларує не наказ-веління, а пропозицію, демонструючи прояв імператорської милості, поблажливості до зневаженого й приниженого ним же барона Забуша:

Ганьба не кінчалася самим залізанням під стіл. Усі це знали, знав і Забуш. <...> Вилазив з-під столу червоний, весь спітнілий, скреготав зубами. Імператор підсунув йому кубок з вином.

– ***Вуній!*** (П. Загребельний).

Імперативна редуплікована конструкція ***Буйте їх! Буйте!***, використана у зверненні імператриці до дружинників, також первинно сигналізує про наказ-веління. Проте контекст доводить відмінну семантику повторюваних висловлень і функціонування їх із іншою метою: *Перехилилася більше, не дбаючи про Генріха, не лякаючись його, і при червоному світлі смолоскипів побачила, як унизу*

київський її воєвода Кирпа зі своїми дружинниками прорубується крізь саксонських кнехтів, мабуть, намагаючись дістатися до графської ложниці, щоб порятувати від наруги недорослу княжну, вирвати її з рук отого недопса, що брудно лається в неї за спиною. <...> лише тепер збагнула, як любили вони її, пошкодувала, що не відплатила вона їм теж любов'ю, зате ще не пізно було заявити їм про своє визнання, про свій захват їхньою силою, мужністю, їхнім благородством. Вона перегнулася з вікна, мало не падаючи донизу, закричала ламким голосом:

– **Бийте їх! Бийте!** (П. Загребельний). Як видно з контексту, у ситуації дійсного бою наказ як такий вже втрачає актуальність, оскільки названа в ньому дія вже відбувається. Тут імперативна конструкція репрезентує емоційно насажене схвалення позитивно оціненої ситуації, функціонуючи у значенні підтримки-захвату. Дублювання імперативного предиката наводить на думку про зумовленість редульованої форми вираження імператива його функційно-семантичними особливостями, що вимагає розгляду такої структурної моделі імперативних конструкцій як окремого функційно-семантичного типу.

Висновки. Семантика власне-імперативних конструкцій зумовлена їх специфічним функ-

ційним призначенням, яке полягає у спонуканні високого ступеня категоричності до беззаперечного виконання дії. Значущими конституентами імперативної семантики цього типу конструкцій є повинність і необхідність, що сприяють вираженню наказу-веління. Вагомими факторами реалізації аналізованого значення є високий ступінь авторитарності адресанта, контрольованість ним відповідної ситуації, низький рівень свободи адресата, безапеляційність. Власне-імперативні конструкції, які передають значення наказу-веління, можна вважати історично й соціально маркованими, оскільки їх виникнення й функціонування безпосередньо пов'язані зі сферою комунікації осіб найвищого соціального статусу із представниками нижчих щаблів суспільства. Історична зміна соціальних ролей учасників спілкування девальвувала комунікативну цінність категоричної форми волевиявлення наказовості, котра в сучасному світі інтеракції потребує корегування мовленнєвої поведінки з метою виявлення поваги до особистого простору адресата.

Дослідження відкриває перспективи вивчення додаткових відтінків основного імперативного значення, утілених в інших типах синтаксичних конструкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Слов'янськ, 1998. 172 с.
2. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. 194 с.
3. Харченко С.В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 207 с.
4. Бергельсон М.Б. Проблема контролю в побудительных высказываниях. *Функционально-типологические аспекты анализа императива. Семантика и прагматика повелительных предложений* / ред. Л.А. Бирюлин, В.С. Храковский. Москва – Ленинград, 1990. С. 15–16.
5. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / ред. А.В. Бондарко. Ленинград : Наука, 1990. 263 с.
6. Гусев В.Ю. Типология императива. Москва : Языки славянской культуры, 2013. 336 с.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества Москва : Искусство, 1979. 423 с.
8. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. Ленинград : Наука, 1978. 176 с.